

MATRAKÇI NASUH'UN BİTLİS MİNYATÜRÜNDE KENTİN MİMARİ DOKUSU^{1, 2}

Arş. Gör. Dr. **Muhammet Erşed TOKAT**

Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Batman / Türkiye

mersed.tokat@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3958-6144

Öz: 1535'te kente uğrayan Matrakçı Nasuh'un minyatürü, kentin anıtsal yapılar ile mahalleleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Gerek günümüze ulaşan gerekse kaynaklarda karşılaşılan bilgilerle anlaşılan kent dokusu, minyatürdeki çizimlerle eşleştirilerek 16. yüzyıldaki mimari doku anlaşılmıştır. İç kale, aşağı şehir ve sur dışı yerleşimleri yansıtan çizimleriyle Bitlis Minyatürü, tarihsel dokuyu konum ve yapısal özellikler dikkate alınarak yansıtan önemli bir vesikadır. Minyatürde iç kalenin ayırıcı özelliklere sahip yapılarının göz ardı edildiği ancak aşağı şehrin anıtsal yapılarıyla detaylı olarak işlendiği görülmektedir. İki cami, hamam, zaviye, ticaret alanları ve konutlardan oluşan aşağı şehrin surlara açılan kapıları ile surlarda yer alan burç ve kulelerinin ayrıntılı olarak işlendiği anlaşılmaktadır. Yine aşağı şehrin etrafında kurulan mahalleler ile anıtsal yapılar da minyatürün sur dışında kalan alt kısmında işlenmiştir. Bir külliye ile kemerlerle betimlenen çarşı ve han gibi ticari yapılar, sur dışında konumlanan önemli anıtsal mimari örnekleri olarak; yine mahalleleri oluşturan konutlar da kümeler halinde minyatürdeki sivil mimari örnekleri olarak vurgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Bitlis, Matrakçı Nasuh, Minyatür, Kale, Kent Dokusu.

THE ARCHITECTURAL TEXTURE OF THE CITY IN MATRAKÇI NASUH'S BİTLİS MINIATURE

Abstract: The miniature of Bitlis contains important information about the monumental structures of the city. The texture of the city understood from both the information has survived to the present day and encountered in historical sources was matched with the drawings of miniature to understand the architectural texture of 16th century. With reflection of the inner castle, lower city and settlements outside the city walls, miniature is an important document reflecting the historical texture by considering the location and structural features. It is seen that miniature detailed with the monumental structures of the lower city. The gates opening to the walls of the lower city, consisting of two mosques, a bathhouse, a dervish lodge, trade areas and residences, as well as the bastions and towers on the walls, are processed in detail. The neighborhoods established around the lower city and the monumental structures are processed in the lower part of the miniature outside the city walls. Commercial buildings such as a social complex and a bazaar and an inn depicted with arches are important examples of monumental architecture located outside the city walls, and the houses that form the neighborhoods are also emphasized in miniature in clusters.

Keywords: Bitlis, Matrakçı Nasuh, Miniature, Castle, Urban Texture.

¹ Makalede Araştırma ve Yayın Etiği'ne uyulmuştur.

² Makale, yazarın Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK danışmanlığında tamamlanan "17. Yüzyılda Bitlis Kent Dokusu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Tarihi Bitlis kenti birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış önemli bir şehirdir. Günümüzde tarihi hüviyetini önemli ölçüde yansıtamayan ancak anıtsal mimari örneklerini bünyesinde barındırmaya devam eden kentin son yıllardaki bazı çalışmalarla ortaya çıkan tarihi dokusu hem kentin uzandığı alanları hem de hüviyetini anlamamıza yardımcı olmuştur. Özellikle Cumhuriyet sonrası dönemde ortaya çıkan çarpık yapılaşma ve nüfusun artmasıyla bu çarpıklığın pekiştirilmesi var olan önemli eserlerin bir bölümünün ortadan kalkmasına önemli bir kısmının da betonarme yapı blokları arasında kaybolmasına sebep olmuştur.

Kent ile ilgili tarihsel süreçte birçok gravür ve fotoğraf bulunsa da en eski görsel materyal Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil adlı eserinde bulunan Bitlis minyatürüdür (2014, s.100a). Kaybolan tarihi dokunun özellikle 16. yüzyıldaki durumunu anlamamızı sağlayan minyatür ile ilgili yapılan çeşitli çalışmaların gerek kentin günümüzdeki durumu gerekse araştırmacıların uzmanlık alanlarının farklılığı sebebiyle yeterli olgunluğa sahip olmadığı düşünülmektedir. Çalışmamızda minyatürün barındırdığı tarihi eserlerin dahil olduğu yüzyıla ait diğer kaynaklar ile günümüze ulaşan kalıntılar göz önüne alınarak değerlendirilmesi ve bu değerlendirme sonucunda kentin tarihsel dokusunun anlaşılması amaçlanmaktadır. Bitlis'in birçok uygarlık tarafından yönetilmiş olması, özellikle 15. yüzyıldan itibaren yükselen bir öneme sahip ticari bir hüviyete kavuşması ve 17. yüzyılda maruz kaldığı tahribatlar neticesinde bu hüviyetini zaman içerisinde yitirmesi, günümüzde tarihi doku anlamında en azından halk nezdinde önemsiz bir kent olmasına sebebiyet vermiştir. Kentin Orta Çağ'daki değerini unutturan bir etki yaratan bu durum bilimsel kazı çalışmalarının sadece iç kalede yoğunlaşması ve asıl kentsel dokunun anlaşılmasına katkı sağlamaması sebebiyle de çözüme kavuşturulamamaktadır. Nitekim son yıllarda yapılan Dereüstü Islahı Projesi'nin yerel halk nezdinde karşı çıkılan bir çalışma olması da bu tarihsel dokunun yeterince anlaşılmasını sebebiyledir.

Kentin 15. yüzyılda başlayan ve büyük oranda Karakoyunlu ve Akkoyunlu hakimlerine bağlı olarak yönetilen dönemlerde geliştirilen ticari hüviyeti, Osmanlı'nın 1535'te kontrol altına alarak merkeze bağlı bir sancak statüsüne kavuşturmasıyla yeni bir döneme girmiştir. Özellikle bu dönemin sonlarına denk gelen 1570 sonrası yıllarda Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa'nın tasarrufuyla kurulan han, hamam ve çarşılarla ticari hüviyetin önemli oranda geliştirildiği görülmektedir. Ancak çalışmamız dahilinde Osmanlı dönemindeki bu tasarrufları anlamaktan çok kentin Osmanlı Sancağı statüsüne kavuşturulduğu 1535 yılındaki kentsel dokusunu anlamak amaçlanmaktadır. Minyatüre işlenen kentsel dokunun iç kale, aşağı şehir ve sur dışı yerleşimleri betimlediği, kentin de geniş bir alana yayılan bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. Çalışmada ilk olarak kentin Osmanlı hakimlerinin eline geçtiği dönemdeki siyasi olaylara kısaca değinilmiş ve devamında minyatür ile ilgili yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bitlis minyatürünün parçalar halinde incelenmesi ve son olarak da elde edilen sonuçların aktarılmasıyla çalışma tamamlanmıştır.

2. Bitlis'te Osmanlı Hakimiyeti

Şah Tahmasb zamanında Osmanlı'ya iltica eden Safevilerin Azerbaycan Beylerbeyi Ulama Tekeli, 1532 yılında Emir IV. Şeref'in nezaretinde Van'dan alınarak Bitlis üzerinden Osmanlı Sarayı'na ulaştırılmıştır. Ulama Tekeli'nin askerlerin bir kısmının isyanıyla Safevi lehine Van Kalesi'nin ele geçirildiği; Ulama'nın da bu durumu düzeltmek istemesine rağmen IV. Şeref'in izin vermemesiyle kendisine düşman kesildiği ve Osmanlı Sarayı'nın IV. Şeref'e karşı kıskırtılarak neticede Bitlis'in Şah tarafına iltica ettiği anlaşılmaktadır (Şeref Han, 1971, s.483-488).

Ulama Paşa'nın Bitlis Beyliği'ne tayininden sonra sefere çıkmış; 1532'de gerçekleştirilen ilk çarpışmada kenti savunan Deli Yadigâr Roşki, Fil Yakup Paşa ve Ulama Tekeli liderliğindeki orduları Bitlis Geçidi'nde sıkıştırarak topraklarını da bırakıp geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Bu sırada İmadiye Hâkimi ve Emir Şeref de Şah Sarayı'na giderek "Han" unvanı almışlardır (Mousavi, 2018, s.55; Peçevi, 1981, s.129, 130; Uzunçarşılı, 2019, s.349). 1533 yılında Tatik Düzlüğü'nde gerçekleşen ikinci çarpışmada Emir Şeref'e bağlı birlikler mağlup edilmiş, IV. Şeref Han öldürülmüştür (Şeref Han, 1971, s.498). Konya taraflarında olan İbrahim Paşa'ya Emir Şeref'in başı gönderilmiş; bu yenilgiden sonra Emir Şeref'in oğlu Şemseddin Bitlis Emirliği'ne getirilmiştir. Ulama Paşa'ya da seçkin bir görev verilerek gönlünün alındığını belirten Peçevi İbrahim'in aksine Safevi Tarihçisi Abdi Bey Şirazi, Emir Şeref'in yardımına giden Ece Sultan Kaçar'la birlikte yenilgiye uğrayarak öldürüldüğü, Şah'ın da Emir Şemseddin'i Bitlis Hanlığı'na atadığı aktarılmaktadır (Peçevi, 1981, s.129; Mousavi, 2018, s.6; Erkan, 2005, s.187).

940/1533'te IV. Şeref Han'ın Tatik Düzlüğü'nde öldürülmesinden sonra Bitlis Emirliği tahtına Emir Şemseddin'in oturduğu kesindir. İbrahim Paşa, Doğu Seferi Serdarı olarak 1533 yılının Eylül ayında İstanbul'dan çıkararak Konya'ya gelmiş ve buradan da Halep'e geçmiştir. Kışı Halep'te geçiren Osmanlı Ordusu'nun 1534 yılı baharının başında Diyarbakır'dan hareketle Tebriz'e gittiği ve Bitlis Geçidi'ni kullanarak ilerlediği düşünülürse Bitlis'in bu dönemde Osmanlı tarafında bulunması muhtemeldir. 1534 yılı temmuz ayında Tebriz kentini alarak Osmanlı'nın Azerbaycan Eyaleti'ni kuran İbrahim Paşa, eyaletin başına Ulama Paşa Tekeli'yi tayin etmiştir (Uzunçarşılı, 2019, s.350). İbrahim Paşa'nın, Halep civarındayken Kürt emirlerinin gönlünü almak üzere gönderdiği elçiler Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Revan kentlerini yöneten emirlerin itaatlerini arz edeceklerini bildirmiş; nitekim Tebriz üzerine gidilmesi sırasında bölgeye gelen Paşa'ya bu yerlerin anahtarları teslim edilmiştir (Peçevi, 1981, s.130).

Bitlis Emirliği 1535 yılında Osmanlı Sarayı tarafından sancak statüsüne indirilmiş, Emir Şemseddin de Malatya Livasına tayin edilmiştir. Şeref Han, Emir Şemseddin'in Bitlis hakimliğinden alınarak Maraş ve Malatya taraflarına gönderildiğini; ancak emirin Sason'da bulunan annesinin babası Ali Bey'in, bu görevlendirmenin tuzak olduğunu bildirmesiyle buradan dönüp Şah'ın sarayına iltica ettiğini aktarmaktadır (1971, s.473). Dehqan ve Genç, Şeref Han'ın aksine Emir Şemseddin'in bir süre Malatya Mirivası görevini sürdürdüğünü belirtmektedir (2019, s.237). Şemseddin Han, bir süre Malatya Mirivalığı görevinden sonra muhtemelen 1535 yılında Şah'a iltica etmiş ve oğlu Emir Şeref'in dönüşüne kadar Bitlis, sancak statüsünde Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak idare edilmiştir. Emir Şemseddin, Şah Tahmasp tarafından taltif edilerek kendisine Serab, Meraga, Demavend ve Kerahrud'un yönetimi verilmiştir (Glassen, 1989, s.76).

Bu dönemde Bitlis'teki faaliyetler ve yönetimin kimler arasında paylaşıldığı bilinmemekte; arşiv kayıtlarında Bitlis'e ait olan bir defterde 1537 yılında Sinan Bey'in sancak beyi olarak adı geçmektedir (Özkılınç, 2000, s.2; Şen, 2021, s.167). Tahrir defterinde de eski Bitlis Hâkimi Ali Paşa adıyla bir yöneticiden söz edilmektedir (Altunay, 1994, s.157). Bu tarihlerde Bitlis'teki yöneticilerin anlaşılması amacıyla yapılan bazı yayınlarda dönemin tarihine kısmen ışık tutulmuş olsa da konumuz dahilinde incelenmelerine gerek duyulmamıştır. Bu tarihten sonra Bitlis Emirliği'nin Bitlis'e yönelik bilinen tek atılımı, Şah Tahmasp tarafından Emir Şemseddin'in de içerisinde bulunduğu bir ordunun, 1552 yılında Ahlat ve Erciş kentlerini ele geçirmeleri ve Adilcevaz'dan gelen orduyu bozguna uğratmalarıdır (Musalı, 2015, s.123 – 126).

Bitlis'in 1535'te Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilerek sancak statüsüne düşürülmesi sırasında kente uğradığı anlaşılan Matrakçı Nasuh'un, minyatürü bu sırada nakşetmiş olması mümkündür. Beyan-ı Menazil'de Emir Şemseddin'in annesinin kentin anahtarlarını Sultan'a sunduğunu belirten ibarelerin bulunması Bitlis'te Osmanlı hakimiyetinin artık tamamen kabullenildiğini göstermektedir (2014, s.105).

3. Minyatür Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bitlis'in 16. yüzyıl kentini gösteren Bitlis Minyatürü, kenti anlamamızı sağlayan önemli belgelerden biridir (Görsel 1). İç kale, aşağı şehir ve sur dışındaki yerleşimlerin tasvir edildiği minyatürde, iç kalenin oldukça sıkışık bir biçimde ve kaledeki yapıların mahiyetinin anlaşılacak derecede tek tip çizildiği görülmektedir. Buna karşılık surlarla çevrili kent, iki cami, bir hamam, bir zaviye ile kemerlerle tasvir edilen iki dükkân sırası ve konutlardan oluşan bir görünüme sahiptir. Bu yapıları çevreleyen surların, kentin güney tarafına denk geldiğini düşündüğümüz minyatürün alt kısmında ve kuzeydoğu ucuna denk geldiğini düşündüğümüz sağ üst kısımlarında birer kapıyla dışa açıldığı anlaşılmaktadır. Tekrar eden bir düzende dendanlarla hareketlendirilen surlar, burçlarla desteklenmiştir. Ayrıca dış kalenin kuzeybatı tarafına denk gelen sol üst köşesinde sivri külahlı bir kule yer almaktadır.

Daha önce başka yayınlara da konu olan Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü ile ilgili farklı değerlendirmelere sahip olduğumuzu söylemek gerekir. Nitekim Gelişkan'ın iç kale, dış kale ve Ulu Cami'nin konumuyla ilgili düşüncelerine katılmamıza rağmen Şerefiye Camii, türbesi ve Han Hamamı'nı surlarla çevrili aşağı şehirde konumlandırması hatalı olmalıdır (2015, s.38). Bitlis aşağı şehrini çevreleyen surların etrafındaki Rabad ve Husur nehirleri doğal bir hendek niteliğinde kenti korumaktadır. Şerefiye Külliyesi dahilindeki söz konusu yapıların nehrin batısında kurulu olması sebebiyle aşağı şehirde bulunmasının mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Yine Yancı'nın da benzer bir şekilde Şerefiye Külliyesi yapılarını sur içinde konumlandığı görülmektedir (2021, s.232, 233).

Gelişkan'ın sur dışındaki yapı topluluklarından birini de Rahva Kervansarayı olarak nitelendirmesi ise kanaatimizce hatalıdır. Nitekim Rahva Kervansarayı Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilmiş bir eser olarak 1571'den sonra kurgulanmıştır. Eserin minyatürde bulunması bu sebeple mümkün değildir. Yancı'nın ise bu yapıları Debbağlar Çarşısı ve Merdivenli Hamam olarak tanımlaması ise her iki yapının da Gelişkan'ın sözünü ettiği Rahva Kervansarayı'na gelir getirmek amacıyla inşa edilmeleri sebebiyle kronolojik olarak minyatürde bulunması mümkün değildir (Yancı, 2021, s.242; Tekin, 2021, s.187, 297-303; Evliya Çelebi, 2010, s.137).

Bitlis minyatürünü ele alan bir diğer tez de Matrakçı'nın birçok kale tasvirini inceleyen Özkan'ın çalışmasıdır (2022). Çalışmada Bitlis minyatürünün iç ve dış kale ile sur dışı yerleşimi gösterdiği savunulmaktadır (2022, s.193). Dış kalede 14 burç, 1 kule ile iç kalede 6 burcun, kaleye açılan 3 kapının bulunduğu üzerinde durulmaktadır. Dış kale surları üzerinde konumlanan sivri külahlı kulenin de Evliya Çelebi'nin anlatımlarına atıfta bulunarak "Kanlı Kule" olduğu vurgulanmaktadır (2022, s.196). Ancak seyyahın anlatımlarından Kanlı Kule'nin iç kaleye bağlı olduğu anlaşılmakta; bu sebeple söz konusu düşünce havada kalmaktadır (Evliya Çelebi, 2010, s.127). Minyatürde görülen kulenin ise aşağı şehir surlarının kuzeybatı ucunda konumlanan bir savunma birimi olduğu görülebilmektedir. Bunun iç kaledeki bir kuleyi betimlediği kabul edilecekse en geçerli düşünce kanaatimizce bunun iç kalenin güneybatı köşesinde konumlanan ve Han Sarayı'na bağlanan silindirik formlu Saray Kule olmasıdır. Ancak minyatürde kesin olarak görüldüğü gibi iç kale surlarından daha aşağı seviyede ve dış kale suruna bağlanması sebebiyle bunun başka bir kule olması gerekmektedir.

Bitlis Minyatürü ile ilgili başka bir çalışma da Anadolu kentlerine ait bazı minyatür ve gravürlerin karşılaştırmasını ele alan bir makaledir (Yavuz Azeri, 2017). Burada Bitlis minyatürü ile ilgili olarak hem yukarıdaki iki çalışma hem de bizim düşüncelerimizden farklılık göstermektedir. Makalede surlarla çevrili alanların yukarı şehir, bunun altındaki kesimin de aşağı şehir olduğu üzerinde durulmakta; iki alanın birbirinden merdivenlerle ayrıldığı savunul-

maktadır (2017, s.467). Oysa yukarı şehir olarak adlandırılan kesimin en üstteki iç kaleyi betimleyen bölüm olduğu kesindir. Yine bunun altındaki kesim de surlarla çevrili aşağı şehir olarak, yazarın aşağı şehir dediği kesimin de sur dışı yerleşimler olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Muhtemelen makalenin yazarı Bitlis kentinde bir aşağı şehrin varlığını gösteren surların bulunmaması ve buna dair çalışmaların da yetersiz olması sebebiyle günümüzde var olan Bitlis kalesinin surlarla çevrili yegâne unsur olduğu yanlışına kapılmış olmalıdır. Yoksa hem bizim çalışmamızda hem de gerek minyatürde gerekse Evliya Çelebi Seyahatnamesi ile seyyahların anlatımlarında surlarla çevrili bir aşağı şehrin varlığı kesin olarak bilinmektedir.

Görsel 1. Bitlis Minyatürü- Nasuhü's Silahi, 1535, Bitlis. Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

4. Minyatürde Mimari Doku

Bitlis minyatüründe iki dağın arasında konumlanan kent alanının en üst kısmında bir iç kale ile bunun altında surlarla çevrili aşağı şehir ve altında sur dışı yerleşimleri betimleyen başka bir kesimin bulunduğu görülmektedir. İç kalede kamusal yapıları betimleyen herhangi bir çizimin bulunmaması sebebiyle ayrıntılı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Minyatürde görülen surlarla benzer özellikteki dendanlarla hareketlendirilmiş ve yer yer kulelere sahip bir görünüş ortaya koyan iç kale, oldukça yoğun bir yapılaşmaya sahip konut dokusu barındırmaktadır. Bir kapı ve kapının üstünde surlarda da bulunan ve mazgalı anımsatan çizgilerle tasvir edilmiş açıklıklara sahip konutların düz dam örtülü oldukları ve bu konutların ayrı özelliği gösteren herhangi bir unsur barındırdıkları görülmektedir. İç kalenin güney yönünde yer alan bir kapıyla dışa açıldığı anlaşılmaktadır. Kapı tasvirinin altında ise kartuş içerisinde alınmış "Bitlis" ibaresini görmek mümkündür.

İç kaleyi çevreleyen surların belli aralıklarla yüksek ve alçak kule tarzında tasviri bunların surları destekleyen kule ya da burçları gösterdiği düşüncesini doğurmaktadır. Bunlardan yüksek olanların kaledeki burç ya da kuleleri gösterdiği düşünülürse giriş kapısını barındıran kule de dahil olmak üzere altı kulenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlatımlarından iç kaleyi destekleyen iki kulenin bulunduğu bilinmektedir (2010, s.134). Bunlardan güneydoğu uçtaki yüksek kulenin "Kanlı Kule" güneybatı uçtaki silindirik kulenin de "Saray Kule" olduğu söylenebilir. Yine Şerefname'de atıfta bulunulan "Kara Kule'nin" de iç kalenin kuzey ucunda konumlandığı anlaşılmaktadır (1971, s.460). Bunların dışında minyatürde işlenen kulelere karşılık olarak günümüze ulaşan yalnızca kalenin doğu tarafındaki çokgen kule bulunmaktadır. Ancak minyatürde çokgen bir kulenin işlenmemiş olması kesin bir kaniye varmayı zorlaştırmaktadır. Kalenin batı kesiminin günümüzde yıkılmış olması sebebiyle bu alanda bulunması muhtemel kulelerin de minyatürde işlenmiş olabileceği düşüncesi kaydı ihtiyatla mümkündür.

Görsel. 2: Minyatürde aşağı şehir tasviri, Nasuhü's Silahi, 1535, Bitlis. Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irak*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

İç kalenin güneyinde yer alan surlarla çevrili aşağı şehir ise kabaca üç kısımda ele alınabilir (Görsel 2). Aşağı şehrin doğu kesimini tasvir eden sağdaki bölümde merkezde Ulu Cami ve etrafında konut olduğu düşünülen yapı tasvirleri bulunmaktadır. Ulu Cami'nin dikdörtgen bir kütleyle bitişen tek şerefeli bir minare ve yüksek bir giriş kapısının üstündeki üç pencere açıklığıyla tasvir edildiği görülmektedir (Görsel 3). Yine minarenin de hem kaide kısmında hem de şerefesinde birer kapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Matrakçı'nın tasvirinden farklı olarak Bitlis

Ulu Cami'nin mihrap önu kubbeli bir planlama gösterdiğini ve kubbesinin dıştan silindirik bir tambura oturan konik külahla taçlandığını belirtmek gerekir (Görsel 4). Matrakçı'nın bu detayı atlamış olması zaten sıkışık olan aşağı şehir dokusu içerisinde cami tasvirinin daha fazla detaylandırılmayacağından ya da caminin yeterince incelenememesinden kaynaklanıyor olabilir.

Görsel 3, 4. Ulu Cami, Nasuhü's Silahi, 1535, Bitlis. Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakayn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a. (Sağda) Ulu Cami'nin eski bir görüntüsü, İbrahim Barca, 2021, Bitlis Ulu Camii'nin Batı Kapısındaki Kitabe, İslam Tarihi, URL 1

Görsel 5, 6. Meydan Camii ve Zaviye, Nasuhü's Silahi, 1535, Bitlis. Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakayn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a. (Sağda) Meydan Camii, Mustafa Cambaz, 2014, Meydan Camii, URL 2

Aşağı şehir tasvirinin sağ tarafındaki bölümde Ulu Cami'den başka konut olduğu değerlendirilen tasvirler bulunmaktadır. Aşağı şehirdeki bir diğer cami de sol kesimde yer alan Meydan Camii'dir (Görsel 5). Yine tek minareli ve dikdörtgen bir kütleyle sahip cami tasvirinin düz dam örtülü olduğu görülmektedir. Tek şerefeli olarak nakşedilen minarenin yanı sıra harim giriş kapısı dikdörtgen bir formda ve kapının iki yanında sivri kemerli alınlığa sahip kare pencereler bulunmaktadır. Günümüzde kent merkezinde yer alan Meydan Camii beş bölümlü bir son cemaat yerine sahip kubbeli ve tek minareli bir özellik göstermektedir (Görsel 6). Ancak tarihi kaynaklardan yapının Emir V. Şeref Han devrinde yenilendiğini bildiğimizden minyatürde betimlenen yapının bu yenilemeden önceki hali gösterdiği söylenebilir (Evliya Çelebi, 2010, s.131; Tekin, 2021, s.126).

Meydan Camii'nin hemen üstüne konumlanan zaviye tasviri caminin üst örtüsünde herhangi bir detaylandırma yapmaya engel olmaktadır. Zaviye tasvirinin günümüzde bir karşılığı bulunmamaktadır. Kubbeyle örtülü bitişik iki yapıdan kısa olanın bir türbeyi ve yanındakinin de zaviye birimini betimlemesi mümkündür. Bu yapıların Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde zikredilen Şeyh İsa Zaviyesi olması ihtimal dahilindedir (Tekin, 2021, s.321, 322). Ancak verilerin yetersiz oluşu kesin bir kaniya varmayı zorlaştırmaktadır.

Meydan Camii tasvirinin altında yer alan ve hamam olduğu anlaşılan yapının da kesin olarak tanımlanamadığını söyleyebiliriz (Görsel 7). Aşağı şehir tasvirinin batı kesimindeki üç anıtsal yapıdan sonuncusu olan hamam tasviri burada fil gözleriyle hareketlendirilmiş iki kubbeden oluşan dikdörtgen bir kütle ile bunların önünde daha yüksek bir giriş kütlelerini barındırmaktadır. Giriş kütleleri, yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile bunun üstündeki üç pencere ve tepe noktasındaki düz dam örtüyle tasvir edilmiştir. Hamamın niteliğiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakta; ancak 2021 yılındaki yüzey araştırması sırasında incelenen bir hamam kalıntısının minyatürde tasvir edilen bu hamam olması mümkündür (Görsel 8) (Öztürker Demir ve Tokat, 2024). Hamamın günümüze ulaşan mekânı kubbe örtülü olmakla birlikte kubbeyi saran fil gözlerinin de aydınlatmayı sağladığı anlaşılmaktadır.

Görsel 7, 8. Hamam, Nasuhü's Silahi, 1535, Bitlis. Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a. (Sağda) Hamam kalıntısı (Kişisel Arşiv)

Ancak yapının büyük oranda tahrip olması ve üstünde başka bir yapının inşa edilmesi sebebiyle detaylı olarak incelemeye imkân vermemiştir. Yine de kubbeli mekânın doğusunda ikinci bir kubbenin varlığını kanıtlayan izlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bitlis'in 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında zikredilen Aynu'l Melik Hamamı'nın bu yapıyla ilişkili olabileceği düşünülmektedir (Altunay, 1994, s.488).

Tahrir defterinde ismi zikredilen Aynü'l Melik, Tabakhane, Sallahane ve Husur hamamlarının bu dönemde var oldukları kesindir. Tabakhane ve Sallahane hamamlarının, bu tür yapıların kent dışında olabilecekleri düşüncesi ve Husur Hamamı'nın iç kalenin batı tarafındaki Husur Mahallesi içerisinde bulunması ihtimaline karşılık yapının Aynü'l Melik Hamamı olabileceği değerlendirilmektedir. Tahrir defterinde Aynü'l Melik Mescidi, Hamamı ve Çeşmesi olarak adlandırılan ve bir külliye olarak inşa edildiği anlaşılan bu yapı topluluğunun günümüzde bilinmediğini belirtmek gerekir. Ancak bu bilgiler ışığında yapının Aynü'l Melik Hamamı olarak kabul edilmesi ihtiyatlı bir değerlendirmeye mümkündür. Yine de düşüncelerimizin varsayımdan öteye gidemeyeceği ve herhangi bir kipte ya da detaylı vakfiye kaydının bulunmaması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmenin mümkün olmadığı kabul edilmelidir.

Görsel 9, 10. Aşağı şehirdeki ticaret alanı, Nasuhü's Silahi, 1535, Bitlis. Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menzil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a. (Sağda) Ticaret alanından görünüş, Vartan Hampikian, 1923, City and Fort of Bitlis, Turkey, URL 3

Aşağı şehir tasvirinin sol ve sağ kesimlerine nakşedilen anıtsal yapılardan farklı olarak ortasındaki kemerlerle betimlenen yapılar ticaret alanını gösteriyor olmalıdır (Görsel 9). Bu tarihlerde aşağı şehirde varlığı bilinen bir han bulunmaktadır. Emir IV. Şeref Han tarafından muhtemelen Şerefiye Külliyesi ile planlanan ve bizim Aslanlı Han olarak adlandırdığımız iki katlı bir han yapısı aşağı şehirdeki ticaret alanının kalbinde konumlanmaktadır. Sonraki yıllarda Hüsrev Paşa tarafından hemen bitişiğinde bir han daha inşa edilmiş ve son olarak V. Şeref Han tarafından Meydan Camii'nin batısına Arası Hanı konumlandırılarak aşağı şehirdeki ticaret alanı genişletilmiştir (Görsel 10). Ancak Matrakçı'nın tasvirinde han olduğunu düşündüren herhangi bir yapı tasviri bulunmamaktadır. Bunun aksine kemerlerle betimlenen ve dükkân sıralarını anımsatan belki de arasta benzeri yapılar kastedilmiş olabilir. Ayrıca aşağı şehrin kuzeydoğu köşesindeki Van Kapısı'ndan başlayan iki dükkân sırasının güneydeki Sur Kapısı'na kadar şehri kat etmesi de bu tasviri destekleyen niteliktedir. Söz konusu dükkân sıralarından ilki Van

Kapısı'ndan başlayarak iç kale surlarının altından Meydan Camii'nin kuzeyindeki Çevgan Meydanı'na; ikinci dükkân sırası da aşağı şehir surlarını takip ederek ilk olarak Ulu Cami'ye ve devamında Aslanlı Hanı geçerek Sur Kapısı'na ulaşmaktadır. Bu ikisi arasında da konutlardan müteşekkil yapıların bulunması olasıdır. Nitekim minyatürde de bu düzenin tekrarlandığı görülmektedir.

Minyatürde aşağı şehir ve iç kaleyi saran surların da belli bir düzeni tekrarlandığı görülmektedir. Kenti çevreleyen surların dendanlarla hareketlendirilmiş sağlam surlar oldukları ve yer yer kulelerle desteklendiği görülmektedir. Sur sistemi içerisinde kentin kuzeybatı köşesine denk geldiğini düşündüğümüz kesimde sivri bir külahla örtülmüş kule dikkati çekmektedir. Yüksek bir kulenin mazgallarla desteklendiği ve bu kulenin üst kısmında yükselen başka bir birimin sivri bir külahla taçlandığı görülmektedir. Kentin kuzeybatı kesiminde konumlanan bu kule günümüze ulaşamamıştır. Yapının konumuna dair kesin bir fikir beyan etmek de mümkün değildir. Yine kentin doğu kesimini saran surların da yer yer kulelerle desteklendiği görülmektedir. Bu kulelerin genel olarak mazgallarla işlevlendirildiği ve savunmaya katkı sağladığı söylenebilir. Burada bir kuledeki mazgalların diğerlerinden farklı olması savunma anlamında bir zayıflığın bu yolla giderilmeye çalışıldığını düşündürmektedir.

Görsel 11. İç kale, Sur ve Van Kapıları, Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

Aşağı şehir ve kuzeyindeki iç kaleyi saran sur sistemi üzerinde üç adet kapı tasvir edilmiştir. Bunlardan ilki iç kaleye geçişi sağlayan kapı açıklığıdır (Görsel 11). Görsel 11'de soldaki görüntüde de görüldüğü üzere dendanlarla desteklenen yüksek bir kulede yer aldığı görülen dikdörtgen kapını herhangi bir ayırıcı özellik göstermeyen basit çizgilerle tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Aşağı şehre geçişi sağlayan kapıların sayısı ise biri kuzeydoğu köşede biri de güneyde olmak üzere ikidir. Görsel 11'de ortada görülen güneydeki kapı açıklığı iç kale giriş kapısıyla tamamen aynı özelliklerde tasvir edilmiştir. Yine herhangi bir ayırıcı özellik barındırmayan kapının önünde ahşap olduğu düşünülen bir köprü tasviri kayaların üzerine konumlandırılmıştır. Bu tasarrufun sebebi bilinmemektedir. Nitekim aşağı şehre geçişi sağlayan güney yöndeki kapının Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ndeki bilgilerden yola çıkarak "Sur Kapısı" olduğu bilinmektedir (Tekin, 2021, s.87, 88). Sur Kapısı'nın şehri saran Husur ve Rabad Nehri'nin birleştiği noktada konumlandığı düşünülmektedir. Dolayısıyla köprü'nün kayalığı değil nehri geçmesi gerek-

tedir. Matrakçı'nın bu tarz bir tasarrufta bulunması kenti izlediği noktanın sağladığı görüş açısından ya da minyatürdeki yerleşim düzeninin bütün yapılar göz önüne alınarak kurgulanmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim aşağı şehrin alt kısmında nehir tasvirinin en azından kısmen nakşedildiği görülebilmektedir.

Aşağı şehre girişi sağlayan ikinci kapı, Görsel 11'de sağda görüldüğü gibi kuzeydoğu köşede bulunan ve diğer ikisi gibi dendanlarla desteklenen kulede konumlanmaktadır. Ancak bu kapının diğerlerinden farklı olarak yuvarlak kemerli olduğu görülebilmektedir. Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ndeki bilgilerden yola çıkarak "Van Kapısı" olduğu anlaşılan bu kapıdan günümüze herhangi bir kalıntı ulaşamamıştır. Paşa Hamamı'nın güneyindeki Mumhane Köprüsü'nün karşısında konumlandığı düşünülen kapının üstünde üç adet mazgal açıklığı bulunmakta; bu da kapının kuleden geçilen derin bir kuruluşa sahip olduğunu düşündürmektedir.

Görsel 12. Şerefiye Külliyesi ve sur dışı ticaret alanları, Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

Surlarla çevrili aşağı şehrin altında tasvir edilen yapı topluluklarının da sur dışında kalan alanları betimlemesi mümkündür. Bu alanın bir nehirle ikiye ayrıldığı ve nehrin üstünde dört küme halinde konut alanları ile sol tarafında bir külliye tasvir edildiği görülmektedir. Külliye 1529'da inşa edilen Şerefiye Külliyesi olduğu düşünülmektedir (Görsel 12). Nitekim cami, hamam, türbe, çeşme ve kemerlerle belirtilen bir çarşının bir arada ele alınmış olması ve sur dışında bu mahiyette başka bir külliye bulunmaması sebebiyle yapı topluluğunun Şerefiye Külliyesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Matrakçı Nasuh'un da yapılarla ilgili bilgi sahibi olduğu bu varsayımlarla kabul edilebilir. Ancak yapıların külliye şeklinde inşa edilmelerine rağmen bir arada olmadıklarını belirtmek gerekir. Külliye dahilindeki Han Hamamı cami ve medresenin karşısında konumlanmıştır. Yapıları birbirinden ayıran nehre rağmen Matrakçı'nın hamamı da diğer yapılarla bütünlük içerisinde tasvir etmesi külliye barındırdığı eserleri belirtme kaygısından ileri geliyor olabilir. Külliye altında yer alan kemerler buradaki medresenin

alt katında bulunan işlikleri betimliyor olmalıdır. Bunun üstünde soldan başlayarak sırayla bir çeşme, cami, hamam ve türbe tasvir edilmiştir. Bunlar da Şerefiye Külliyesi'nin barındırdığı yapıları karşılamaktadır. Ancak külliye dahilindeki imaret ve medresenin tasvirde bulunmadığı görülmektedir. Yine türbe olduğu değerlendirilen en sağdaki hamama bitişik kubbeli birimin durumu da tartışmalıdır. Bunun hamamın soyunmalık kısmını belirtmesi mümkündür. Şerefiye Külliyesi'ne dahil olan türbenin sivri külahlı yapısına karşın burada kubbeli bir düzenlemenin tasvir edilmesi yapının mahiyeti hakkında kesin bir kaniya varmayı zorlaştırmaktadır.

Görsel 12'de görüldüğü üzere Şerefiye Külliyesi'nin sağ tarafında tasvir edilen kemerli düzenlemeler külliye'den bir nehirle ayrılmaktadır. Aşağı şehirde görülen dükkân sıralarını tekrarlayan bir düzende bu dükkânlar kentin güneyindeki Rabad ve Avul Meydan mahallelerinde yer alan yapıları betimleyebilir. Kentin güneyinde konumlanan hanlardan en önemlisi Hazo Hanı olarak adlandırılan yapıdır. İlk olarak Dilmaçoğlu Devri'nde kurulduğu düşünülen hanın minyatürde tasvir edilmediği düşünülmektedir. Yukarıdaki iki sıra kemerli tasvirlerin hanı betimleyici olması en azından konum olarak mümkün görünmemektedir. Nitekim Hazo Hanı Şerefiye Külliyesi'nin güneyinde ve nehrin batısında konumlanmaktadır. Ancak minyatürdeki tasvirler nehrin diğer tarafında bulunduğundan bunların Hazo Hanı'nı betimlemesi zordur. Yine de Matrakçı'nın kenti kısa sürede yeterli derecede tahlil edemeyeceği göz önünde bulundurulursa bu tasvirlerden birinin Hazo Hanı'nı gösterdiği söylenebilir.

Matrakçı'nın minyatüründe ele aldığı anıtsal yapıların yanında kentteki mahalleleri ve bu mahalleleri oluşturan konutları betimleyen tasvirler de bulunmaktadır. İç kalenin tamamen konutlardan müteşekkil yapısının yanı sıra aşağı şehir ve sur dışında kümeler halinde konut alanları işlenmiştir. Bu konut alanlarından sur içinde özellikle iki alanda yoğunlaşmanın olduğu görülmektedir. Aşağı şehrin batısında sıra bitişen geniş bir alanın konutlardan müteşekkil bir mahalle niteliğinde olduğu görülebilmektedir. Kent genelinde olduğu gibi aynı tip konut mimarisine sahip olan bu kesimde birbirine dayanan yapıların kapı ve pencereleri ile düz dam örtüsü açıkça görülebilmektedir. Yine pencere açıklıklarının mazgalı andırır biçimde birer çizgiyle tasvir edildiğini; kapıların da tek ve iki kanatlı olmak üzere iki tip halinde ele alındığını belirtmek gerekir.

Aşağı şehrin doğu kesiminde yer alan Ulu Cami'nin etrafındaki konut alanları, bu kesimde üç küme halinde mahallelerin bulunduğunu göstermektedir. Tasvir edilen yapılar üçgen oluşturacak bir düzende altı konuttan müteşekkildir. Minyatürdeki konut alanlarının bu düzende ele alındığını söylemek mümkündür. Bu da birbirinden ayrılan mahallelerdeki konutların bu ayrılmanın aksine bitişik bir düzende olduğunu vurguluyor olabilir.

Bitlis'in 16. yüzyıldaki tahrirlerinde mahallelere dair birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür (Altunay, 1994, s.34). Ancak burada sur içinde "Çarşı" mahallesi dışında başka bir mahallenin bulunduğunu söylemek zordur. Minyatürde Ulu Cami etrafında dört küme halinde konut alanlarının bulunması ilginçtir. Nitekim Ulu Cami'nin kuzeyindeki alanın büyük oranda ticari yapılardan müteşekkil bir düzenlemeye sahip olduğunu gösteren eski fotoğraflar bulunmaktadır. Minyatürün üretildiği tarihlerde aşağı şehirde varlığı bilinen Aslanlı Han'ın yanı sıra 1570'ten sonra Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilen yapılar arasında Ulu Cami ve çevresindeki çarşıların da bulunması mümkündür. Dolayısıyla 1570'ten önce ve özellikle minyatürün üretildiği dönemde Ulu Cami çevresinde konut alanlarının bulunması mümkündür. Yukarıda da dile getirdiğimiz iki sıra halindeki dükkân sıralarından kuzeydeki Van Kapısı'ndan başlayarak Ulu Cami yanından Sur Kapısı'na doğru ilerlediği ve bu alanın da kuzeydeki dükkân sırasından konutlarla ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu konut alanlarının yanı sıra Ulu Cami çevresinde başka konutların tasvir edilmiş olması, Hüsrev Paşa'nın imar faaliyetlerinden önce sur içindeki konut yerleşiminin daha geniş bir alana yayıldığını gösterdiği kanaatindeyiz.

Sur içindeki konut alanlarından başka minyatürün alt kısmında gösterilen sur dışı yapılaşması içerisinde dört küme halinde mahalleler tasvir edilmiştir (Görsel 13). Bu konut alanlarının tamamı minyatürün alt kısmında yer alan nehrin sol tarafında konumlanmıştır. Bunlardan ayrı olarak sur dışı dükkân sıralarından üsttekine bitişen bir konut alanının bulunduğu görülmektedir. Sur dışındaki bu mahallelerin yine tahrir defterindeki hangi mahalleler olduğunu kesin olarak tespit edemesek de bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür. Şerefiye Külliyesi'nin üstünde konumlanan iki mahalle muhtemelen tahrir defterinde zikredilen İdrisi ve Şam mahalleleridir. Yine Şerefiye Külliyesi'nin konumlandığı Mardini Mahallesi de burada tasvir edilmiş olabilir (Altunay, 1994, s.34). Dükkân sıralarına bitişen mahallenin ise Hacı Begiye Külliyesi'nin bulunduğu ve Avul Meydan'a geçişin sağlandığı Fatiha Yokuşu'nu barındıran Rabad Mahallesi olması mümkündür. Yine iç kale ve aşağı şehrin doğusundaki Aynu'l Berid ve Kızıl Mescit mahallelerinin de bu dükkân sıralarının üstünde konumlanan iki küme halindeki konut alanlarıyla tasvir edilmesi mümkündür. Tahrir defterinde mahalle olarak kaydedilen bu kesimlerin minyatürde tasvir edilmesi, kentin uzandığı alanları ve sahip olduğu mimari yoğunluğu vurgulama amacı taşımaktadır. Bu alandaki konutların da yine sur içindekiler gibi üçgen oluşturacak Görselde konumlanmış altı konuttan müteşekkil bir küme halinde tasvir edildiği görülmektedir. Tamamı birbirinin aynısı olan bu düzenlemede konutların renklerdeki farklılıklarla minyatüre hareket katılmıştır.

Görsel 13. Sur dışı konutları, Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

Yukarıda ele alınan anıtsal yapılar ile mahalleleri tasvir eden konut çizimlerinin yanı sıra kesin olarak tanımlanamayan bazı yapı tasvirleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Meydan Camii'nin sağında yer alan sarı renkli müstakil yapıdır (Görsel 14'te solda). Dikdörtgen bir planlama gösterdiği anlaşılan ve dar cephesinde bir kapı açıklığı ile geniş cephede bir pencere açıklığıyla betimlenen yapının üst kısmında da her iki cephede mazgal pencerelere sahip olduğu görülmektedir. Minyatürün tamamen iki boyutlu olan düzeninin aksine üçüncü boyuta sahip tek tasvir olan bu müstakil yapı kesin olarak tanımlanamamaktadır. Ancak yapısal özellikleri gereği Osmanlı mekteplerini andırıldığını söylemek mümkündür (Ahunbay, 1988; Dikmen ve Toruk, 2017: 42, 43). Matrakçı'nın Halep minyatüründe de benzer üsluptaki iki tasvirin bulunduğu bilinmekteyse de bunların hangi yapıları betimlediği bilinmemektedir. Yine Mama Hatun Türbesi ve Eskişehir minyatürü gibi örneklerde özellikli yapıların üç boyutlu olarak ele alındığı görülmekteyse de Bitlis minyatüründeki örneğin bu tür bir özelliğe sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak tasvirin Meydan Camii'nin yanında konumlanması, kent merkezindeki önemli bir yapı olabileceğini düşündürmektedir. Ayırıcı bir özelliğinin ve günümüzde bu alanda benzer nitelikte bir yapının bulunmaması yapı hakkında daha fazla fikir beyan etmemizi zorlaştırmaktadır.

Görsel 14. Meydan Camii, Sur Kapısı ve Ulu Cami yanındaki müstakil yapılar, Nasuhü's Silahi. (2014).
Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

Niteliği tanımlanamayan bir diğer yapı da surlarla çevrili aşağı şehre güney yönden girişi sağlayan Sur Kapısı'nın sağındaki iki katlı yapı tasviridir (Görsel 14'te ortada). Dikdörtgen bir ana kütle ve bunun üstündeki daha küçük boyutlu ikinci bir birime sahip yapının cephelerinde herhangi bir açıklığın bulunmaması kesin bir yargıya varmayı zorlaştırırsa da mahalle tasvirlerine benzer bir düzenlemenin, minyatürün bu alanının tahrip olmasından kaynaklanan bir yanılıyla bütün bir yapı gibi görünmesine neden olmuş olabilir. Dolayısıyla Sur Kapısı'ndan girildikten sonra konut alanlarının başladığını gösteren bir tasvir olduğu değerlendirilebilir.

Kesin olarak tanımlanamayan son tasvir ise Ulu Cami'nin sağında konumlanan yapıdır (Görsel 14'te sağda). Minyatürdeki konutların tamamında pencerelerin mazgalı andıran tek çizgiyle tasvir edilmesine rağmen buradaki pencerelerin dikdörtgen düzenlemeye sahip olması yapının özellikli bir yapı olabileceğini düşündürmektedir. Meydan Camii yanındaki yapı gibi müstakil bir görünüme sahip yapının giriş kapısı zor da olsa seçilebilmekte, üst örtünün ise kentteki düzenlemeyi tekrarlayan düz dam olduğu görülmektedir.

Minyatürde en ilginç noktalardan biri Şerefiye Külliyesi tasvirinin altında zor da olsa seçilebilen ancak çeşitli sebeplerle işlenmeyen bir dükkân sırasının bulunmasıdır (Görsel 15). Hemen sağındaki dükkân sırasıyla aynı boyutlarda olduğu anlaşılan bu tasvirin minyatürün alt kısmını bölen nehrin hattı üzerinde kalması sebebiyle sağ tarafa işlendiği düşünülebilir. Bu alanda Hazo Hanı'nın bulunması sebebiyle böyle bir yola başvurulduğu ancak nehrin minyatüre işlenebilmesi için bundan vazgeçilmiş olması mümkündür. Yine de nehrin sağ tarafına bu tasvirin işlenmesi yapının konumunun kesin olarak vurgulanmasından vazgeçilerek sadece varlığının anlaşılması amacıyla işlendiğini gösterdiği kanaatindeyiz. Bu çizimden anlaşıldığı üzere yapının daha önce planlanmasına rağmen süreç içerisinde minyatürün planlamasının değiştirilebildiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla minyatürde yer

alan yapıların genel olarak konumlarının da vurgulandığı ancak bazı sebeplerle bunun göz ardı edilebildiği anlaşılmaktadır. Bitlis aşağı şehrini çevreleyen iki nehrin minyatürde işlenmemiş olması da bu minvalde değerlendirilebilir.

Görsel 15. Şerefiye Külliyesi altında dükkân sırası eskizi, Nasuh's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

5. Sonuç

Osmanlı'nın 1535'te kontrol altına alarak merkeze bağlı bir sancak statüsüne düşürdüğü Bitlis'in Matrakçı Nasuh tarafından üretilen minyatürü, kentin 16. yüzyıldaki durumunu büyük oranda yansıtan önemli bir tarihi vesika olarak kabul edilmektedir. Minyatür ile ilgili yapılan birtakım çalışmalar kronolojik ve yapısal kuruluşun yeterince anlaşılmasından kaynaklanan hatalar barındırmakta, bu da kentin tarihi dokusunun anlaşılmasını engellemekteydi. Bu çalışmayla Bitlis'in 16. yüzyılın ilk yarısında iç kale, surlarla çevrili aşağı şehir ve sur dışı yerleşimlerinden oluşan geniş bir yerleşim alanına sahip olduğu ve bu yerleşim alanının da anıtsal yapılarla işlevlendirildiği ortaya konmuştur.

Kentin günümüzde var olan kalesinin bir iç kaleden ibaret olan ve köşelerinde kuleleriyle koruma altına alınan en önemli savunma birimi; bunun güneyindeki iki cami, hamam, zaviye, han ve dükkanlardan oluşan ticaret alanının surlarla çevrili bir aşağı şehir niteliğinde olduğu anlaşılmıştır. Bunun etrafında konumlanan yine han ve ticaret alanları ile büyük bir külliyenin kentin sur dışı yerleşim alanını betimlediği görülmüştür. Gerek aşağı şehirde gerekse sur dışı alanlarla genel olarak üçgen bir düzenlemeyle tasvir edilmiş konutlardan müteşekkil betimlemeler, kentin uzandığı alanları ve kapsadığı mahalleleri ile ilgili bilgiler vermekteyse de basit çizgilerle işlenmeleri sebebiyle mimari anlamda detaylı veriler sunmamıştır. Yine de büyük oranda birbirine dayanan bir ve iki katlı ve düz dam örtülü konutların kenti oluşturan meskenleri tanımladığı anlaşılmıştır. Kentte günümüzde var olmayan bir zaviye birimi ile son yıllarda tespit edilen bir hamam kalıntısının 16. yüzyılda aşağı şehirde var olan yapılardan olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak Matrakçı Nasuh'un, Osmanlı Devleti'nin 1535'te ilhak ederek merkeze bağlı bir sancak statüsüne düşürdüğü Bitlis'i tasvir ettiği minyatürünün, kentin tarihsel dokusunu anlamamızda önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Büyük oranda kentsel dokuyu yansıtan ve var olan önemli anıtsal yapıları bünyesinde barındıran

bu eserin sonraki yıllarda yok olan bazı yapıları da içermesi kent tarihindeki yerini pekiştiren bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bitlis'in Osmanlı sancağı statüsünün son yıllarında sahne olduğu imar faaliyetleriyle güçlenen ticari hüviyeti ile Emir V. Şeref Han ve 17. yüzyılda Emir Abdal Han zamanındaki imar faaliyetlerinden önce de muhkem anıtsal yapılarıyla tafsilatlı bir ticaret kenti olduğu bu minyatürle açıkça anlaşılabilir.

Kaynakça

Ahunbay, Zeynep. (1988). Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darülkurrallar, Mektepler, Sadi Bayram (Ed.). Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri, Cilt 1, s.239 – 309. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Altunay, Emine. (1994). 1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Dehqan, Mustafa, Genç, Vural. (2019). Mīrlivā of Malāṭya: A Correction of Sharaf Khān's Statement Concerning His Father, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 169/1, s.235 – 238.

Dikmen, Çiğdem Belgin, Toruk, Ferruh. (2017). Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği, Vakıflar Dergisi, 48, s.35 – 73.

Erkan, Davut. (2005). Matrakçı Nasuh'un Süleymannamesi (1520-1537), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Evliya Çelebi. (2010), Seyahatname 4/1. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (Haz.). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gelişkan, Nil Nadire. (2015). Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Glassen, Erika. (1989). Saraf-Al-Din Khan Bedlisi. Encyclopaedia Iranica, IV/1, s.76, 77.

Mousavi, Nasrin. (2018). Tekmiletü'l-Ahbar'ın Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Musalı, Namık. (2015). Safevî Kaynaklarına Göre I. Şah Tahmasp ve Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde Ahlat ve Çevresinde Safevî – Osmanlı Savaşları, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2/5, s.16 – 31.

Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özkan, Ela. (2022). Matrakçı Nasuh'un Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn isimli Eserinde Yer Alan Kaleler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Özkılıç, Ahmet vd. (2000). 294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Öztürker Demir, Hazal Ceylan, Tokat, Muhammet Erşed. (2024). Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis İli 2022 Yılı Yüzev Araştırması Sonuçları, 39. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, s.285 – 301. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Peçevi, İbrahim Efendi. (1981). Peçevi Tarihi I. Bekir Sıtkı Baykal (Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şen, Korkmaz. (2021). Bitlis Kalesi'nde Bulunan Sinan Bey (Kale) Hamamı ve Rölöve Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme, Erdem, 80, s.161 – 196.

Şeref Han. (1971). Şerefname Kürt Tarihi, (M. Emin Bozarslan, Çev.). İstanbul: Ant Yayınları.

Tekin, Rahmi. (2021). Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası, Ankara: Hece Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (2019). Osmanlı Tarihi 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yancı, Mesut. (2021). Matrakçı Nasuh'un Gözünden Bazı Anadolu Kentlerinin Çözümlemesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir.

Yavuz Azeri, Nevin. (2017). Anadolu Kent Minyatürleri ve Gravürlerinin Resimsel Dili Üzerine, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4/29, s.455 – 472.

Görsel Kaynakçası

Görsel 1, 2, 3, 5, 7, 9, 11- 15: Nasuhü's Silahi. (2014). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn*, Hüseyin Yurdaydın (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.100a.

Görsel 4: İbrahim Barca, 2021, Bitlis Ulu Camii'nin Batı Kapısındaki Kitabe, İslam Tarihi, Erişim: 01.07.2024, <https://www.islamtarihi.net/2021/08/bitlis-ulu-camiinin-bat-kapsndaki-kitabe.html>

Görsel 6: Mustafa Cambaz, 2014, Bitlis Meydan Camii, Erişim: 01.07.2024, https://www.mustafacambaz.com/data/media/2636/meydan_camii_5_copy.jpg

Görsel 8: Kişisel Arşiv

Görsel 10: Vartan A. Hampikian, 1923, City and Fort of Bitlis, Turkey, Asia Minor, Library of Congress, New York, Erişim: 01.07.2024, <https://www.loc.gov/resource/cph.3b33346/>